

УДК 94(477.72) “19”: 364

Т.Б. Букрєєв

науковий керівник – к.і.н., доцент Л.О. Цибуленко

**ДИТЯЧА БЕЗПРИТУЛЬНІСТЬ ЯК КРИЗОВЕ СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ
В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОГО
ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ**

У статті досліджуються та аналізуються причини виникнення, етапи, форми та методи подолання дитячої безпритульності та бездоглядності в Україні в період формування радянського тоталітарного режиму. Охарактеризовано основні напрями боротьби із означеним соціальним явищем.

Ключові слова: *дитяча безпритульність, дитячий будинок, дитяча бездоглядність, УСРР.*

Соціальні та політичні зміни, які відбуваються в сучасному житті України певною мірою зумовили розвиток безпритульності. В Україні проблема дитячої безпритульності та бездоглядності в останні роки значно загострилася.

Нестабільність політичного та економічного рівня у нашій державі призвела до труднощів у набутті молодим поколінням умінь адекватно розуміти і використовувати у своєму житті свободу та соціальну відповідальність. Важливо вивчити і дослідити шлях розвитку методів боротьби з безпритульністю та соціальною занедбаністю серед неповнолітніх. Проблематика дитячої безпритульності й бездоглядності є важливою складовою глибокого вивчення державної політики в умовах становлення тоталітарного режиму й згортання ліберальних традицій, ролі громадянського суспільства у царині захисту соціальних прав, співпраці правоохоронних структур з громадськими організаціями.

Проблематика подолання дитячої безпритульності знайшла певне відображення в науковій літературі. Питання досліджували А.Г. Зінченко [1],

О.С. Паращевіна [2], В.Є. Виноградова-Бондаренко [3], В.О. Стремецька [4], О.І. Анатольєва [5]. У цих дослідженнях подано узагальнюючі характеристики дитячої безпритульності у 20-ті роки.

Історична обстановка у 1920-ті рр. в Україні, була досить складною. Внаслідок Першої світової та громадянської війн у країні склалася політико-економічна ситуація, яка призвела до появи таких соціальних явищ, як безпритульність і духовна безпорадність, що, поза всяким сумнівом, є соціально-психологічним явищем.

До основних причин дитячої безпритульності в Україні в 20-ті рр. можна віднести: низький матеріальний рівень життя багатьох родин; безробіття, яке було найбільш поширене серед молоді; недоліки становлення нової освітньої та виховної системи, недоступність системи освіти для певної частини дітей; соціально-психологічний клімат перехідного періоду, формування маргінальної особистості; соціально-класову політику радянського уряду й формування авторитарної політичної системи; політичні репресії та депортації населення України; суперечливий процес становлення системи охорони дитинства в радянській Україні [6, с. 68].

Ще одну причину збільшення кількості безпритульних дітей у 20-х рр. у Радянській Україні виділяв педагог С. Сірополко. Він наголошував, що величезні кадри безпритульних дітей в Україні постійно поповнювалися колосальним припливом голодних дітей з Поволжжя на початку 20-х років [7, с. 660].

О.С. Паращевіна акцентує увагу ще на ряді причин зростання кількості безпритульних дітей. На її думку апробація пропагованих більшовиками соціальних норм сексуальної свободи, емансипації жінки, залучення її до будівництва комунізму, передача виховних функцій від сім'ї до держави призвели до збільшення кількості позашлюбних, покинутих дітей, які стали новим джерелом поповнення дитячої безпритульності [2, с. 11]. Перелічені причини мали особливий вплив на збільшення саме бездоглядних дітей.

Становище дітей завжди діалектично невід’ємне від суспільства й повністю залежить від матеріальних умов життя, культурного рівня, морального обличчя батьків та навколишнього середовища.

Національно-визвольні змагання змінили такі не менш небезпечні й тяжкі явища як посуха та неврожай, що посіяли голод, безробіття, зростання дитячої безпритульності та злочинності. Кількість безпритульних дітей і підлітків, які здійснювали правопорушення в Україні в 20-ті рр., зростала значно швидше, ніж кількість дитячого населення. Дітей-злочинців було набагато більше, ніж дорослих правопорушників, тому перед країною постало серйозне і дуже складне питання – врятувати дітей, вирвати їх із рук вулиці та виховати гідними людьми [8, с.77].

У цих умовах державні органи влади (в першу чергу органи народної освіти) головну увагу спрямовували на те, щоб хоч якось забезпечити утримання круглих сиріт, безпритульних дітей, зберегти шкільну систему й якомога більше дітей охопити навчанням. Виникли сотні дитячих закладів. В основу соціального виховання безпритульних дітей в Україні було покладено дитячий будинок як соціально-педагогічний інститут [8, с. 77].

Зростання дитячої безпритульності, необхідність надання допомоги дітям поставили перед науковцями та державними діячами вимогу визначити саму суть цього явища. Було виявлено два підходи в трактуванні суті та причин безпритульності: психологічний та соціологічний.

За першим, брали за головне внутрішні чинники, а саме: увагу концентрували на особистості, мотивації її поведінки. Абсолютизація цього підходу призвела до виникнення концепції природженої моральної дефективності дитини, і, виходячи з цього, безпритульність та правопорушення неповнолітніх пояснювали вродженими хибамі підлітків [9, с. 80]. Такий підхід не може бути виправданим, держава намагалася позбутися відповідальності за виникнення безпритульності, звинувативши в усьому самих підлітків.

За другого підходу, увагу акцентували на соціально-економічних умовах. Найчіткіше формулювання тут належить П. Люблінському, яке викладено в

промові на I Всеросійському з'їзді з охорони дитинства 1921 р.: «Безпритульність є явище соціальне, воно характеризує не самого неповнолітнього, а ті соціальні умови, які його оточують». Зрештою, з 1923 року ця позиція стала загальноприйнятою [9, с. 80]. Відповідно до цього визначення поняття «безпритульність» повинно містити перелік умов, характерних для середовища, в якому живе дитина, а різновиди безпритульності слід визначати залежно від наявності або відсутності в цьому середовищі тих чи інших умов.

У 1921 р. влада у декреті Ради народних комісарів «Про боротьбу з дитячою безпритульністю» змушена була чітко заявити про основні умови формування цього явища. Визнавалися соціальні умови, за яких діти опинялись на вулиці, а саме: відмова батьків і опікунів від своїх обов'язків, позбавлення дітей можливості навчання, жорстоке поводження з ними, нерозуміння підлітками своїх прав, втягування дорослими дітей у незаконну торгівлю, жебрацтво [10, с. 343]. Це було одним із перших кроків відходу від концепції моральної дефективності дітей.

Із набуттям масовості соціальної проблеми безпритульності й розгортанням широкомасштабних заходів по її ліквідації в юридичних колах розгорнулася полеміка щодо правового визначення цього явища, що не вписувалось у соціальну конструкцію, задекларовану новою владою. У 1925 р. В. Рубінштейн у праці «Поняття та різновиди дитячої безпритульності» дав їх правове визначення. На його думку зовсім безпритульною (у вузькому значенні) визнавалась дитина, котра не перебувала під опікою родини або установ, організацій та осіб, які її замінювали – опікуни, родичі та особи, котрі взяли дитину на виховання.

Вводилось поняття частково безпритульних (напівбезпритульних), якими визнавались діти, котрі перебували під опікою родини або установ, організацій чи приватних осіб, які її замінювали. Ця категорія поділялась на різні типи у залежності від тих чи інших необхідних матеріальних, виховних, моральних,

етичних, трудових умов [9, с. 84]. Тобто, підійшовши близько до поняття бездоглядності, В.Рубінштейн не дав його визначення.

Іншу класифікацію соціально незахищених дітей дав С. Познишев. Він розрізняє такі типи: бездомні діти; занедбані, які проживаючи в оселях, не мали належного догляду та бездоглядні, які маючи деяку турботу, не мали належного нагляду за розвитком, вихованням тощо [11, с. 14]. Хоча, на нашу думку, поняття занедбання передбачає фізичний догляд за дитиною, але як занедбання, так і бездоглядність не давало належного виховання, а тим більше розвитку особистості.

Тому ми вважаємо, що сучасне визначення поняття безпритульності та бездоглядності чітко відбивають ключову відмінність цих соціальних явищ. Так, виділяють дітей, котрі втратили батьків або зв'язок із ними і внаслідок цього опинилися на вулиці й потребують повного соціального забезпечення держави та дітей, котрі мають батьків або опікунів, але позбавлені належного матеріального забезпечення та виховання. Вони потребують соціально-правового захисту або часткової державної допомоги [9, с. 84]. На сьогоднішній день з прийняттям Закону України від 2 червня 2005 р. «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» нормативне закріплення здобуло поняття «безпритульність». Згідно нормативного акту чітко розмежовуються поняття бездомності і безпритульності, зокрема: бездомність – це соціальне становище людини, зумовлене відсутністю в неї жилого приміщення, яке б вона могла використовувати, а безпритульність – це стан людини, пов'язаний з неможливістю фактично проживати в жиллому приміщенні, на яке вона має право [12, с. 27]. Отже, основною ознакою безпритульності на відміну від бездомності є не відсутність житла взагалі, а неможливість дитини перебувати у ньому з певних причин. Також для безпритульності характерним є ще й втрата родинних зв'язків дитини з батьками.

Але у перші роки радянська влада офіційно зосередила свою увагу виключно на безпритульних, а саме тих дітях, котрі жили на вулиці й не мали

засобів існування і становили найбільшу соціальну проблему. У постанові ВУЦВК та РНК України 1927 р. вперше було законодавчо визначено поняття безпритульності. До цієї категорії віднесли дітей до 18-ти років, які перебували в умовах, небезпечних для їхнього фізичного й громадсько-трудоного розвитку. Було зазначено, що у відповідності до характеру й ступеня безпритульності держава застосовує заходи соціально-правової охорони, матеріальної допомоги й виховання [13, с. 800]. До категорії безпритульних, котрі потребували повного забезпечення й виховання, уряд, згідно з постановою, відносив такі групи дітей: круглих сиріт; дітей, котрі втратили зв'язок із батьками або опікунами; дітей, котрі підлягали відлученню від сім'ї на підставі постанови суду або органів опіки через те, що їхні батьки чи опікуни зловживали своїми правами; дітей, котрі підлягали відлученню на підставі постанови комісії в справах неповнолітніх від сім'ї за потреби застосування заходів педагогічного впливу.

Також у цій постанові надавався перелік форм соціально-правового захисту неповнолітніх: розміщення їх в інтернати, передання на патронат (індивідуальний і колективний), направлення на навчання до училищ та на робфаки, працевлаштування, організація юридичних та медичних консультацій, індивідуальна матеріальна допомога, безкоштовні гарячі сніданки тощо [9, с. 85].

Тобто тільки в другій половині 20-х рр. держава більш ґрунтовно почала підходити до питання про диференціацію безпритульних та бездоглядних, які потребували повного забезпечення та до питання про їх соціально-правовий захист, що обумовлювалось, по-перше, об'єктивними чинниками першої половини 20-х рр., а по-друге, вивченням проблеми та переходом до більш дієвих способів її вирішення.

Боротьба з дитячою безпритульністю мала декілька етапів, які зумовлювалися соціально-економічними умовами розвитку країни і характеризувалися різними формами та методами надання допомоги.

На першому етапі в 1921-1923 рр. головну увагу країна звертала на необхідність утворення максимальної кількості дитустанов для розміщення в них безпритульних і надання їм матеріальної допомоги. Утворилась наступна система навчально-виховних закладів: дитячі будинки, інтернати, трудові школи, денні дитячі будинки; заклади для неповнолітніх правопорушників та безпритульних, основний та допоміжний будинок для правопорушників, трудовий будинок для дівчат; заклади для дітей з фізичними вадами; заклади з дослідження та розподілу дітей (приймальники, колектори, розподільники).

На другому етапі в 1924-1925 рр. основну увагу приділяли пошуку нових дієвих форм боротьби з безпритульністю: утворення шкіл-клубів, організації осередків «Друзі дітей» тощо.

На третьому етапі – 1926-1928 рр. – характер безпритульності змінився. Більшість колишніх безпритульних перебувала у дитячих закладах. На вулицях залишилися лише утікачі із дитячих будинків, злочинці. З урахуванням цих обставин на місцях практикували таку форму роботи, як проведення рейдів по вилученню безпритульних з вулиць [8, с. 78]. Частину дітей відразу влаштовували: передавали батькам, направляли до закладів соціального виховання, трудових дитячих будинків тощо.

В Україні існувало декілька типів закладів для безпритульних підлітків, причому всі вони перепліталися з іншими формами: будинки, які мали виробництво; будинки, де підлітки жили, але працювали в інших місцях, на різних підприємствах; сільськогосподарські колонії для неповнолітніх безпритульних злочинців; різні виробничі артілі.

До кінця 1920-х рр. в УСРР була створена державна система подолання дитячої безпритульності, яка включала законодавство, державні і громадські установи та мережу дитячих закладів [2, с. 13-14].

Основні методи подолання дитячої безпритульності, на думку дослідниці В.О. Стремецької, найбільш доцільно поділити на два напрямки:

1) превентивні або запобіжні заходи (індивідуальна допомога одягом та харчами незабезпеченим дітям, організація пунктів харчування під час

недородів, влаштування підлітків на навчання, зменшення бажання дітей втекти з дитячих будинків шляхом задоволення їхніх потреб тощо);

2) боротьба з наявними безпритульними (підбір дітей з вулиці та влаштування їх до закладів утримування) [4, с. 104]. Ця класифікація, на нашу думку, найбільш ґрунтовно диференціює методи з ліквідації дитячої безпритульності. Обидва методи є взаємозалежні, адже невиконання першого, найчастіше породжує необхідність реалізації другого.

Уся робота з ліквідації безпритульності протягом року поділялася на 2 періоди: літній та осінньо-зимовий. Восени, особливо перед початком морозів, робота була найбільш активною: проводилися кампанії по збиранню коштів, відкривались харчувальні пункти, нічліжки [4, с. 105].

Соціологічні дослідження цього періоду засвідчили, що безпритульність та протиправна поведінка неповнолітніх зумовлювалася не стільки сирітством та бідністю (як під час війни та голоду), скільки бездоглядністю, адже 70% безпритульних мали одного або обох батьків [14, с.14].

Тому, в середині 20-х рр. органи боротьби з безпритульністю приходять до розуміння необхідності боротьби вже не з самою безпритульністю, а з причинами її виникнення. Це призвело до впровадження профілактичних заходів, внаслідок чого вулична безпритульність почала втрачати ознаки масового явища [1, с. 8]. Під профілактикою безпритульності розуміється боротьба з бездоглядністю, до якої активно залучалася громадськість.

Основними формами профілактичної роботи були обстеження умов виховання дітей в сім'ях, стосовно яких надходили повідомлення про порушення прав неповнолітніх або скоєння ними самими правопорушень, виявлення випадків зловживань батьківськими правами. Довгий час істотною проблемою профілактики бездоглядності була відсутність правової бази застосування таких форм влаштування дітей, як усиновлення та опіка. Із сімейних форм піклування активно використовувався лише патронат [15, с. 173]. Звичайно, це негативно впливало на масштаби та ефективність роботи.

Форми підтримки громадськістю безпритульних дітей були також різні: від епізодичної участі в тих чи інших заходах – до створення постійно діючих органів. Суспільними організаціями допомоги дітям були Український Червоний Хрест, осередки товариства «Друзі дітей» тощо. Разом із державними органами вони проводили такі форми боротьби з безпритульністю: підбір дітей з вулиці, розміщення їх в дитустанови, патрунування, реевакуація російських дітей, працевлаштування підлітків, проведення тижнів та місячників допомоги дітям, проведення профілактичних заходів, які складались з: матеріальної допомоги дітям з незабезпечених сімей, проведення оздоровчих компаній, організації харчових пунктів тощо [3, с. 11-12]. Тобто ми бачимо, що діяльність громадськості у подоланні дитячої безпритульності та бездоглядності була не менш важливою ніж роль держави, а з деяких питань – навіть ефективнішою.

Отже, зі встановленням радянської влади в УСРР почалося проведення ряду заходів, спрямованих на подолання безпритульності серед неповнолітніх. Розпочалося створення системи охорони дитинства, яка включала в себе: законодавство з охорони дитинства, державні та громадські установи боротьби з дитячою безпритульністю, мережу дитячих будинків і різноманітні види соціальної допомоги нужденним дітям. Була запроваджена загальна початкова освіта, розширена мережа шкіл, посилена виховна робота в інтернатах.

Проведена робота дала значні результати: вдалося ліквідувати масову вуличну безпритульність, стабілізувався рівень злочинності серед неповнолітніх. У 20-ті рр. держава зробила ставку на захист дітей від наслідків політичної та соціально-економічної криз, організовуючи пункти громадського харчування, відкриваючи більшу кількість закладів для неблагополучних дітей, організовуючи рейди по місцях їхнього перебування, що дозволило знизити рівень вуличної злочинності.

Але боротьба з дитячою безпритульністю та бездоглядністю мала й свої суперечності та недоліки, котрі пояснювалися відсутністю довгий час скоординованих дій між органами уповноваженими вести боротьбу з означеним явищем. Також подолання безпритульності та бездоглядності дітей гальмували

недосконалість нормативно-правової бази, а також недостатня фінансова підтримка з боку держави.

Джерела та література:

1. Зінченко А.Г. Дитяча безпритульність в Радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А.Г. Зінченко. – Одеса, 2002. – 17 с.
2. Паращевіна О.С. Роль системи народної освіти у подоланні дитячої безпритульності в 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ століття в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.С. Паращевіна. – Дніпропетровськ, 2005. – 19 с.
3. Виноградова-Бондаренко В.Є. Виховання безпритульних дітей в Україні 20-х рр. ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / В.Є. Виноградова-Бондаренко. – К., 2001. – 22 с.
4. Стремецька В.О. Методи ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності у 1920-1930-ті роки (на матеріалах Миколаївщини) / В.О. Стремецька // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П.Могилы, 2003. – Т. 27, Вип. 14. – С. 102-106.
5. Анатольєва О. І. Правове регулювання боротьби з безпритульністю, бездоглядністю та правопорушеннями неповнолітніх в УСРР у 20-х роках ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / О.І. Анатольєва. – К., 2003. – 21 с.
6. Букреєв Т.Б. Боротьба з дитячою безпритульністю та бездоглядністю у першій половині 20-х років ХХ ст. на Півдні України (за матеріалами Херсонщини) / Тарас Борисович Букреєв // Наукові праці історичного

- факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2015. – Вип. 42. – С. 67-72.
7. Сірополко С. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.
 8. Виноградова В. Проблеми дитячої безпритульності (20-ті роки ХХ ст.) / В.Є. Виноградова // Рідна школа. – 1999. - № 10. – С.77-78.
 9. Зінченко А.Г. Безпритульність як соціальне явище (до історії розв'язання проблеми) / Алла Григорівна Зінченко // Соціальна політика і соціальна робота. – 1998. - №1-2. – С.78-86.
 10. Збірник узаконень і постанов Робітничо-селянського уряду України. – 1921. - № 11.
 11. Познышев С.В. Детская беспризорность и меры борьбы с ней / С.В. Познышев. – М., 1926. – 73с.
 12. Бородій В. Поняття та ознаки дитячої безпритульності / Василь Бородій, Ірина Тимкович // Вісник прокуратури. – 2008. - №5. – С.25-31.
 13. Збірник узаконень і постанов Робітничо-селянського уряду України. – 1927. - № 66.
 14. Зінченко А.Г. Досвід подолання дитячої безпритульності в Україні в 20-х роках / А.Г. Зінченко. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 35 с.
 15. Анатольєва О.І. Державно-правовий захист неповнолітніх в УСРР (20-ті роки ХХ ст.) / Ольга Іванівна Анатольєва // Право України. – 2009. - № 4. – С.170-174.